

szerepét a laikusoknak mint „co-pásztoroknak” szolgálatait és feladatát, de szóba kerül a lelkesítői szolgáltatás materiális oldala is. A könyv érdeme az, hogy a mai kor egyházának egyik igen fontos, égető kérdését a lelkesítői ügyét vizsgálja és megoldási javaslatokat tesz. Bár nem tudunk minden megállapításával egyet-érteni, a könyv mégis hasznos segítség lehet hasonló gondokkal küzdő egyházaknak.

Dr. Pungur József

Birtokolni vagy lenni?

Erich Fromm: *To Have or to Be?* 1976, Harper & Row, New York. 215 p. — 21 cm. (World Perspectives, published by Ruth Nanda Anshen)

E. Fromm Németországból származó, Amerikában élő pszichoanalitikus. A lélekelemzés napi gyakorlata mellett egyre-másra írja könyveit, ilyen címekkel: A szeretet művészete, Túl az illúziókon, A reménység forradalma, Az emberi destruktivitás anatómiája, Olyanok lesztek, mint az Isten, és most legújabbán: Birtokolni vagy lenni?

Azonnal látható, hogy a lelki kérdéseket nem a pusztán tények feltárására szorítkozva, hanem a helyes —nem helyes, a jó—rossz erőterébe állítva próbálja megoldani. A pszichikai bajok mögött erkölcsi torzulások után kutat. Legújabb könyvében is ezt teszi, de ebben nem csak az egyes ember, hanem az egész európai civilizáció diagnózisát igyekeznek felállítani, s amint látjuk, etikai alapon.

Azt mondja, hogy korunk valamennyi világméretű válsága mögött, amelyet csak az európai ember a világra zúdított (nukleáris veszély, környezet-katasztrófa stb.) az rejlik, hogy korunk embere ahelyett, hogy „lenne”, inkább „birtokolni” akar. Szerinte ui. ez a két létmód az ember alternatívája. Az egyikben „az vagyok, amim van”, következképpen aktivitásom arra irányul, hogy megkaparintsam, bekebelezem, magamévá tegyem a világot! A másikban a lét lényege magának a „lét”-nek a minősége, amely nem azonosítható maradéktalanul semmivel, amit az-ember birtokolhat (tárgyak, vélemény, én-kép stb.). Ebből a létmódból a természettel, a világgal, a nem-énnel való harmónia következik.

A „birtokló” létmód teremtette meg a fogyasztói társadalmat, ahol „a legfőbb jó” egyenlő a megszerezhető (megvásárolható) legnagyobb mennyiségű (!) élvezettel. Csakhogy, mire az ipari társadalomban valóban széles kör számára lett hozzáférhető a kényelmi, sőt hedonista életforma, addigra már az is kiderült, hogy ez önmagában nem oldja meg a nagy emberi kérdések sorát, sőt eddig elképzelhetetlen új kérdések özönét veti fel. A léte értelmét fogyasztásban látó, és valóban sok olyan eszközzel bíró XX. századi ember, aminőt csak száz esztendeje is még álmodni sem lehetett, hogy boldogabb lett, hanem, mivel a „birtoklandó” javakat elő is kell állítani, mégpedig óriási mennyiségben, tehát szükségképpen szakosodva, tehát lélektelen részletmunkát végezve, tehát elidegenedve a munka egészének értelmétől, egyenesen nyög e termelési mód szerfele társadalmi, fizikális és léleknomorító hatálya miatt. Közben a szisztéma fenntartásához szükséges technokrata masinéria szörnye eltapoással fenyegeti a búsuzunkon magát az emberi léte is. Mindezt, Fromm szerint, a birtokló létmód a felelős.

Szerinte ez áthatja valamennyi emberi tevékenysé-

günket. Ott van a *tanulásban*, ha az nem több információszerzésnél, és nem jár a gondolkodásmód az emberi alapállás formálódásával. Ott van az *emlékezésben*, ha az nem szerves és asszociatív, hanem pusztán logikus és mechanikus. A *beszélgetésben*, ha az nem két szellemnek a közös igazságkeresés örömeiben történő egybefonódása, hanem csak a ki-ki által „birtokolt”, ezért szilárd és megingathatatlan vélemény recitálása, miközben nem az igazsághoz való közös és boldog megérkezés a cél, hanem egymás legyőzése, a másik véleményének megsemmisítése. A *tekintély gyakorlásában*, ha valakinek tekintélye „van”, azaz megköveteli, hogy annak tartsák, ahelyett, hogy valóban tekintély „lenne”. A *tudásban*, ha csak adott információmennyiség tárolása, de nem a felszín mögé hatoló pillantás. A *vállalosságban*, ha az egy sor kétségbevonhatatlan válasz felett racionálisan rendelkezés meg nem válaszolható kérdésekre, esetleg belépőjegy valamely vallási közösségre, de nem a mindenen túlmutató, le nem „kép”-ezhető, ki nem sajátítható (= nem szabályozható) legfőbb minőséggel való összhang. A *szelelemben*, ha annak célja pusztán a másik ember megszerzése, birtokbavétele, amelynek megtörténte után aztán fokozatosan beáll az unalom, és a vélt kiút a partnerek cseréltetése, számuknak növelése lesz ahelyett, hogy *legalább egy partnert valóban szeretne* az ember.

Aztán itt van maga a *vásárlás*, aminek célja nagyjából az első világháborúig még a *tartósság* volt, azóta viszont egyre inkább az *ideigletesség* lépett előtérbe. Ma már a cél: mihamarabb *eldobni*, amit megszerztünk, hogy újra vásárolhassunk, mert igazán csak az jó, ami új. A megvásárlás aktusában ui. afféle deflorációs kielégüléshez jut a létet a birtoklásban megélt ember. Ennek legjobb példája egyszerűsmdn szimbóluma az *autó*. A tehetőség és a mögötte rejlő szerezni tudó ügyesség mértékének jelképe. A hatalom, a státus szimbóluma. Gazdája izgatott örömmel veszi birtokba, de „szerelemük” csak egy, vagy legfeljebb két évig tart, azután ismét egy új következik, mert a szisztéma, amely saját autóval látja el a polgárt, csak így rentábilis. (Fromm egyik érdekes gondolata, hogy minél „passzívabb” egy inger, annál gyakrabban kell cseréltetni, hogy érdekes maradjon. Az „aktíváló” ingereket nem kell váltogatni, hogy hatásuk fennmaradjon.)

Fromm szerint a „birtokló” létmód korbácsolja fel a *hatalom* utáni vágyat is azzal, hogy azt sugallja: egyetlen boldogság van, a kézbe tartás, az uralom tárgyak, és ami még nagyobb élvezet, élőlények felett — azaz a birtoklás. Szerinte ezért az osztályharc, a hódítás, a háborúzás mozgatórugója is ebben rejlik, és a „tartós béke” kilátása mindaddig igen csekélyek, amíg a birtokló létmód uralma tart.

Végül megkérdezi, hogy keresztény-e tehát az európai civilizáció, amely szentesíti, normalizál sőt boldogságra vezetőnek minősíti az ember mohó szerzési, birtoklási és hatalom utáni vágyait. A válasz: nem. S ha mindezek alapján ez még nem lenne eléggé bizonyított, írja, akkor elég arra gondolni, hogy százmilliók lelkesedésének, csodálatának és érdeklődésének középpontjában nem a passió-játék (ez harmadrendű turista-látványosság), hanem a modern világvallás áll, a mindenkinél erősebb, erőszakosabb, diadalmal hősrel, aki maga mögött hagy mindenkit, legyőzi őket, az antik pogányság hódító hőseinek mintájára.

Nagyjából ezt a diagnózist adja Fromm az európai civilizáció jelenlegi állásáról. Ezután következik a „létező” mód, de ennek leírása, sajnos, némileg már elmosódottabb. Lényegét tekintve azonban ebben foglal-

ható össze: olyan életmód, amelyben az aktivitás nem csak külső cselekvés és mozgás, hanem belső történés is, ahol az ember magát cselekvő szubjektumként éli át. Miközben létrehoz valamit, maga is „történik”, s kapcsolatban marad azzal, amit létrehozott. Teremtő aktivitás, ahol azonban nemcsak a létrehozott „termék” a fontos, hanem maga a teremtő mozzanat folyamata és ennek minősége is.

Fromm egy sor lélektani mozzanat elemzésével igyekszik megvilágítani a „létező mód” mibenlétét. A bűntudat kérdését vizsgálva pl. azt mondja, hogy csak a birtokló létmódban azonos a bűn az engedetlenség fogalmával. A bűn = engedetlenség képlet szerinte nem az eredeti bibliai gondolat, csak a különböző tekintélyi rendszerek (patriarchális család, egyház, állam stb.) tették kizárólagosan érvényessé, mégpedig a maguk hierarchiájának védelmében. Az első bűn előtt szerinte azért nincs és nem is lehet még meg a szégyen, mert férfi és nő nem különálló lényként, hanem totális unióban élnek át egymást. Az emberlét kezdete: a különálló, személyes éntudat megjelenése. Így maga a „bűn” – Fromm szerint – nem engedetlenség, hanem disz-unió, megbomlott egység, és ezért nem lehet, és nem is kell megbocsátani, hanem gyógyítani kell. Csak a birtokló létmód szemléletében marad a bűn kérdése mindig egy tekintélyi rendszeren belül, és lesz megoldhatatlan circulus vitiosus, ilyenformán; adva van egy tekintély – amivel szemben az ember engedetlen lesz – amit büntetés (vagy interiorizálva: bűntudat) követ – ami elégtételül szolgál – s amire megújított engedelmség következik, de csak a következő engedetlenség. Akkor minden kezdődik előlről, és Fromm szerint ebből a zárt körből nincs és nem is lehet kiút. A tekintélyi rendszerek forrását pedig a pusztán néhány ezer éves *patriarchális családbarendezkedésben* látja, amely a „birtokló” létmód alapesete számára: a férfi birtokolja a nőt, a nő pedig a gyermekeket; így az élet minden területét előbb-utóbb ez a viszonylatrendszer határozza meg.

Az agresszivitás lélektani magyarázatát is a birtokló létmódban látja: Ha „az vagyok, amim van”, akkor tárgyaim, véleményem, én-képem, és egyéb „birtokaim” elvesztésének lehetősége egzisztenciális szorongást kelt bennem, írja, és ezek védelmében nagy, sőt olykor túl nagy erőket mozgósítok, akár támadok is, hogy ezáltal megszabaduljak gyöttrő szorongásomtól. Akinek léte biztonsága nem önmagában, hanem a birtokolt dolgaiban gyökerezik, az mindig ki van téve ennek, s környezete is az ő agresszivitásának.

A halálfélelem tényét így értelmezi: a birtokló létmódban élő ember valójában nem attól fél, hogy meg kell halnia, hanem attól, hogy elveszti, „amije van” – testét, birtokolt javait, én-jét, identitását. Fromm szerint mindenki annyira fél a haláltól, amennyire a birtokló létmódban él. Pedig a helyes meghalás tudománya ugyanaz, mint a helyes életé; minél szabadabak vagyunk attól, ami birtokolható, főleg zárt énszerűségünkől (egoboundness), annál kisebb lesz bennünk a haláltól való félelem is.

Az időiség (múlt, jelen, jövő) kérdésében azt vallja, hogy a szeretet, öröm, igazság-megragadás, tehát a „létező” mód mozzanatai nem az időben, hanem az „itt és most”-ban, a helyzet egyetlenségében, mintegy az „időn kívül” zajlanak le. Szerinte ez az örökkévalóság, és nem a végtelenbe nyújtott idő. Az „örökkévalóság” az idő minőségére, s nem a mennyiségére vonatkozik. Az ipari társadalomban az idő uralkodik: minden pillanatot „hasznosan” kell eltölteni, az időnek első sorban mennyisége van, sőt ez a mennyiség azonnal pénzben is kifejezhető, tehát eladható és megvált-

sárolható árucikk. Fromm szerint azok is az időben élnek, akik a birtokló létmódtól már megszabadultak, mivel tisztában vannak azzal, hogy halandók, és ezért tekintetbe veszik az idő múlását, de nem engedik, hogy az terrorizálja őket.

A könyv hátralevő része tartalmazza az új ember és az új társadalom *utópiáját*, Fromm látomása szerint. Erről röviden csak annyit, hogy Fromm egyebek közt az Amerikában működő Élelmiszer és Gyógyszer Bizottság mintájára, amely azt hivatott eldönteni, hogy mely termékek károsak, és nem engedhetők a kereskedelembe, egy pszichológusból (őket említi első helyen), antropológusból, szociológusból, filozófusból és teológusból álló *tanácsadó bizottság* létrehozását javasolja, amely ezenkívül magába foglalná a különböző társadalmi csoportosulások reprezentánsait is, és feladata lenne a „józan fogyasztás” módjainak kidolgozása. Ha egyszer (e bizottság tanácsai alapján) a fogyasztók nem hajlandók többé a régi, értelmetlen fogyasztásra, akkor a termelés is kénytelen lesz átállni az új igényeknek megfelelően.

Tegyük fel, írja, hogy az amerikai autótulajdonosok egyötöde nem hajlandó többé autót vásárolni, mivel ez gazdasági szempontból pazarlás, a környezetre nézve veszélyes, pszichikailag káros, mesterként hatalomérzetet kelt, okot ad az irigykedésre és alkalmat az önmaguk előtt való elmenekülésre. Ha ez, a „fogyasztók sztrájkja” egyszer megvalósulna, akkor közel lennének a termelés megfelelő átalakulásához is, és rövidesen átalakulna az egész társadalom is, mivel mindkét „létező” igazi alkotóelemtől csak a lakosság 10–10 százaléka tesz ki, a fennmaradó nagy többség igazában sehová nem tartozó, bármikor bárhova csatlakozni kész, környezetétől függő személyiségekből áll.

De hogyan jutunk a társadalom gondolkodásának ilyen mérvű megváltozásáig? Buddha Négy Nemes Igazsága vezet ide: 1. Felismerni, hogy szenvedünk. 2. Felfedezni szenvedésünk okát. 3. Rádöbenni, hogy ettől meg lehet szabadulni. 4. Elfogadni, hogy ebben érdekében meg kell változtatni életgyakorlatunkat, s bizonyos normákat követnünk kell. Fromm itt aztán egy fonálra (Buddha fonálára!) fűzi Marxot és Freudot is, akiknek, szerinte alapjában ugyanez volt a módszere: tudatosítani a szenvedést, annak okát, és a felülkerekedés módját. Szerinte ezek, a „lét nagy tanítómesterei” ugyanazt mondják, sőt Jézus és Eckhart mester is. (Utóbbinál hosszan elidőzik, hogy kimutassa, mennyire nem-teisztikus a gondolkodása). A mesterek színes kavalkádjában feltűnnek még Epikurosz, Rabbi Jóhanna ben Zakkai, Spinoza és sokan mások.

Fromm végül felkínálja a maga „vallását”, a radikális humanizmust, ahogyan maga nevezi, azoknak, akik nem gyökereznek autentikusan egyik teisztikus vallásban sem. Akik megcsömöröltek a fogyasztói társadalom masszív materializmusától, azoknak nem kell a teisztikus kereszténységet választaniok – itt van az ő „vallása”, ahol a lét minden aspektusát „vallásosság” hatja át, mondja, a munkától elkezdve a pihenésen át a személyes kontaktusokig anélkül, hogy „külön” vallásosságra szükség lenne. A középkor meghirdette az Isten Városát. Az újkori ipari társadalmak antitézise erre az Emberi Haladás Városa. Fromm meghirdeti a Lét Városát, mint szintézist a kettő fellett. Ezzel a mondattal ér véget a könyve.

Mit mondjunk ezekre? Először is köszönetet Fromm-nak, hogy figyelmünkbe idézte a lét eme két aspektusát, a „birtoklást” és a „létet”. Könyvének címe mindjárt választ elé is állítja az olvasót, s ha nem többet, ennyit biztosan megjegyzünk könyvéből. Jó-

szerével ui. ez a mű érdemi tartalma: birtokolni vagy lenni? Amennyire lehetséges, birtoklás nélkül lenni, válaszolja Fromm.

De milyen alapon, milyen erők segítségével? Mi adhatja meg a „lét” biztonságát, birtoktalanságra is kész belső nyugalmát, ha, amint ezt Fromm teszi, kiküszöbölünk mindenféle „teisztizt” alapot? Honnét fog származni az élet minden viszonylatát átható derű, öröm és „vallásosság”? Lehetséges-e, gondolkozunk tovább. gyökeres átalakulás az európai (vagy bármely) civilizációban, ha nem halatunk le valóban a gyökerekhez, a szellemi-erkölcsi alapokhoz, amiken áll maga a civilizatorikus építmény? Fromm könyvében az a megejtő, hogy *majdnem* az alapokig hatol: visszavezeti a bajokat egészen az etikai szintig, itt aztán megáll, és azt mondja, hogy ezen túl nincsen semmi. Mint „radikális humanista” az embert tekinti végső realitásnak – pontosan úgy, mint az általa oly élesen bírált fogyarztói társadalom! Kirándulgat ugyan a teológia különböző területeire, de mint a hétfégi turistát is túlságosan cifra felszerelése árulja el, úgy Fromm-nál is a műkedvelőre vall az idézett mesterek és tekintélyek túlságosan is tetszetős sora. Pedig olyan biztonsággal kanyarítja ki belőlük az őt támogató érveket, elsősorban az etikai normákat, mint aki tökéletesen „birtokában van” a nagy világvallásoknak, és minden jelentős gondolkodó érdemleges gondolatainak. Az etikai normák teológiai alapjai már kevésbé, tulajdonképpen egyáltalán nem érdeklik: úgy gondolja, megállnak azok a maguk alapjai nélkül is, pusztán önmagukban.

Fromm könyve sikeres könyv lett. Minden tekintetben számíthat (és számít is) a modern olvasó szájaizére. A könyvpiac konjunkturális szempontjai derengenek át a buddhizmussal való kacérkodásban (amit persze nem visz következetesen végig), és ugyanez érződik az „intézmények” elleni divatos lázadásában is. Nem maradhat kimondatlan az a véleményünk sem, hogy a Csupa Tekintélyből Álló Szakértői Bizottság – bizonyára áldásos – javaslatai aligha fogják alapjaiban megváltoztatni egy társadalom életmódját. Nem csak azért, mert e javaslat kétségkívül jószándékú, de elképesztően naiv, hanem azért is, mert végül is minden ilyesmi külső megoldás lenne, ami csak elodázná a társadalomban élő személyiségek felnőttkori, önálló, érett döntéseinek időszakát.

Fejezzük be egy megszívlelendő, az „új embernek” szánt, magától Fromm-tól származó idézettel: *Being fully present where one is* – legyünk teljes mértékben jelen ott, ahol vagyunk. Ha pszichológus valaki, akkor a pszichológiában, ha moralista, akkor az erkölcs terén, ha teológus, akkor a hit kérdései között. Mert a szintézis, bár mundannyionk kötelessége, mégis csak a kivételesek, a legnagyobbak joga.

P. Tóth Béla

Arnold Gehlen egy lényeges tévedése „Az ember” című művében

Gehlen, Arnold: *Az ember. Gondolat kiad. Budapest 1976. Fordította Kis János. 620 lap.*

Egy pozitívum kiemelésével szeretném kezdeni: igazán felemelő érzés, hogy megfogalmazva látom azt, amit ösztönösen már régóta sejttek. A darwinizmusban a revíziója egy igazabb, föltérképezését jelentheti a tudásunknak.

Gehlen több tudós és antropológus munkájára alapozva tudományos igénnyel bizonyítja, hogy az ember nem származhatik az Antropoidáktól; az emberi faj gyökerei az Antropoidák elé nyúlnak vissza. Ezzel kiküszöböli a Lamarcki-darwini „láncszemet” (majomember), bebizonyítva annak ellentmondó és tarthatatlan voltát.

De miközben az embert helyére kívánja tenni a törzsfajlásban, téves következtetésre jut az ember lényegét illetően.

Ezt a tévedést szeretném megvilágítani a szerző fejtegetéseiből kiindulva, amelyekben számos figyelemreméltó megállapítás található.

Az nagyon is helyénvaló felismerés, hogy az állatvilágot egy olyan organikus – szemmel is látható – specializáltság jellemzi, amelynek érvényesülése végképp elkötelezi egy meghatározott életmódnak, környezetnek. E szakosodási folyamatot okát az Élet előretörésének nagyfokú intenzitálásában látja. Valóban, ha megpróbáljuk gondolatban reprodukálni a törzsfajlás menetét, érezhetjük, hogy az Élet, miközben nagy sebességgel tör előre, újra meg újra gyorsan specializálódik, amin azt kell értenünk, hogy voltaképpen tökéletlenségében rögzül. A faj, amely felbukkanásának kezdetén magát az Életet képviselte, azért, hogy a maga nemében tökélyre jut – a törzsfaj „ágává” türemkedik – az evolúció egyik végtérképévé válik és átadja helyét a következőnek.

Az ember esetében – állítja a szerző – ezzel szemben semmi látható jele nincs a specializálódásnak. Az ember nem rabja semmiféle szűkreszabott életmódnak vagy éghajlati egységnek. Az ok: az embernek sikerül valamilyen módon lassítani az Élet intenzitását, és így a faj megóvja magát a szervi szakosodástól, úgyszólván „embriónális állapotokat rögzít”. Lássunk egy példát: a fiatal majom maradó fogai már a második életéven belül kinőnek, míg az ember esetében a 6–7. évben kerül erre sor.

A fentiek élettani szempontból azt jelentik, hogy az állatvilág idegrendszere leterhelt a kényszerű életmód miatt, az ember viszont specializálatlansága révén nyitott a környezet ingereire, és szabad választása van arra nézve, hogy milyen környezeti hatásra reagál. Jól működő fiziológiai mechanizmusai mintegy állandóan tehermentesítik.

Gehlen tehát azt állítja, hogy az ember nem specializált lény, s ez életművének talán legnagyobb tévedése. Beleesik abba a nagy hibába – ami a biológusokat sokszor jellemzi –, hogy a végtagok, csontozatok, fogak vizsgálásával „paleontológiai múltba” révedezik, és ha azután előrepillant, akkor a „magától értetődő” is szenzációs végkövetkeztetésre sarkallja.

Teilhard de Chardin mondja: van az élet törzsfajának egy sokkal egyetemesebb vonása annál, hogy miként változik a fajoknak pl. a csontozata. vagy egyéb külső jellemvonása. Ez pedig a komplexitás–tudat-tengely elve, amelynek alkalmazásával az a törvényszerűség figyelhető meg, hogy az élet minél inkább szerveződik anyagát tekintve (komplexitás), annál „tudatosabb”, azaz tökéletesebb idegrendszerű lesz. Ezt figyelembevéve az állatvilág vizsgálata közelebb visz bennünket a lényeghez. Mert bár az egyes fajok zsákutcába jutnak (a törzsfának az ágai türemkednek), de látni engedik az Élet előretörésének előbb említett két jelét, amelynek ráadásul még organikus bélyege is van az agy fejlődése. Ha tehát az Életet mindig „tudati foka” minősíti, és ennek materiális letéteményese is van (az agy), akkor Gehlennel ellentétben azt kell állítanunk, hogy az ember is specializálódott, mégpedig agyra specializálódott lény, attól a történelmi pillanattól kezdve, amikor öntudatra ébredt.